

Silling Léda

A KUPUSZINAI CSONTRAKÓ PARASZTEMBER

BEVEZETŐ

A magyar néprajzkutatás a népi gyógyítás területével 1937-ben *A magyarság néprajzában* már foglalkozik. Az 1940-es évekig fellelhető szakirodalmat Vajkai Aurél foglalta össze *A magyar népkutatás kézikönyvében* közölt számára írt tanulmányában. Az 1950-es években indult Orvostörténeti Közlemények helyet adtak sok, a népi gyógyászat területén tevékenykedő gyűjtő írásának. Később a néphitkutatások, a népi növényismeret feltérképezése több adattal szolgált a nép gyógyító hagyományainak megismeréséhez.

A téma, melyben kutatásomat végeztem, a gazdag gyógyító-szakirodalomnak csak igen kis részét képezi. Településekről készült monográfiák népi gyógyítással foglalkozó fejezetében – a ráolvasások és gyógynövények használata mellett – található néhány helyen utalás a csontkovácsokra, csonttrakókra. Kizárólag ezekről a speciális tudású falusi emberekről, az ő tevékenységükről szóló tanulmány igen kevés akad.

A jelzett csonttrakókról 1931-ben az *Ethnographiában* jelent meg Ébner Sándor írása *A zselici „csonttrakók” és „öntőasszonyok”* címmel, bár igen kevés adattal. Mindössze annyit tudunk meg, hogy Zselicben kifcamodott kezét, lábát igazít a csonttrakó, és akkor fordulnak hozzá, ha már az orvos sem tud segíteni. A tudománya öröklődik, az akkori gyógyító muszájból vállalta el, „mert a nemzedékére kellett maradnia tudománynak”, nem vesztetett el. A legutóbbi tanulmány a témáról az 1993-ban megjelent, Börzsöny vidékről szóló kötetben található. Hála József írt a *Csontkovácsok a börzsönyi és az Ipoly menti falvakban* címmel a terület gyógyítóiról. Tanulmányában a gyűjtés idején már nem élő tudós emberekről szól. Hozzátartozók, a falusiak elbeszélései, valamint újságcikkek tanulsága alapján adja közre a csontkovácsok életét, tevékenységét és a hozzájuk kapcsolódó történeteket.

A csontkovácsok, csonttrakók tevékenységének pontos meghatározására több mód is lehetséges. Olyan speciális tudású falusi emberekről van itt szó, akik ismereteiket legtöbbször nemzedékről nemzedékre örökítve kapják. „Sok-

féle csontkovács van. Szoros értelemben csontkovácsnak a mozgásszervi panaszokat pusztá kézzel, nyomkodással, rántással gyógyító képzetlen személyt nevezzük.”²²

Betegségek, egészségügyi problémák esetén, a korai meghatározások szerint: a nép nem fordul azonnal orvoshoz, előbb a hagyományos családi szokásokban és az ismerősökhöz, főképp a hasonló betegségeken már keresztülmentek tanácsaiban keresi a gyógyulás módját. Ezek után pedig még mindig előbb fordulnak az emberek egy belső bizalmasukhoz, egy kenőasszonyhoz vagy csontrakóhoz, mint az ismeretlen orvoshoz. A településeken élő, az adott közösség részét képező gyógyítók a falusiakhoz közel állnak. Képességeikről mindenki tud.

Az orvostudomány múlt századi gyors fejlődését megelőzően nem minden településnek volt saját orvosa. Az időben visszafelé tekintve látható, hogy egyre kevesebb volt a hivatásos orvosok száma. Ahogyan ez a szám csökken, úgy nő a falusi társadalom szükségletei által életre hívott specialisták száma. Bábák, kenőasszonyok, fűrösztyő asszonyok, csontrakók látták el sokáig a ma már orvosi feladatokat. „Voltak közöttük helyi jelentőségűek, másokhoz járásnyi körzetből is eljártak.”²³

Ma egy vajdasági közösségben – az elmúlt időszak eseményei után talán nem is annyira meglepő – találkozhatunk speciális képességű tudós emberekkel. A 2000-ben megjelent Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza alapján a gyűjtés idejében a töréseket és ficamokat 37 településen falusi ember igazította helyre. Közöttük legtöbb a nő, idősebb asszony, esetleg bábaasszony vagy csak egyszerűen özvegy öregasszony. Szomszéd falubelihez csupán néhány településről jártak: Doroszlóról a sztapári Gávróhoz, Csókáról Petrovácsra Ninó nénihez, Udvarszállásról egy Temesváralján lakó személyhez. Feketics (Bácsfeketehegy), Ludas, Majdány, Felsőhegy településről van még adatunk a szomszéd településre járásról, pontos nevek nélkül. A válaszok között szerepel az is, hogy orvoshoz vitték azt a beteget, akinek kificamodott vagy eltört valamelyik testrésze. A térképlapokat összevetve több olyan települést találhatunk, ahol egyáltalán nincsen jelölve az orvosi gyógyítás. Bánátban ilyen falu, ahol a válaszok alapján csak a falusi gyógyítóra támaszkodnak ficamok és törések esetén: Székelykeve, Fejértelep, Udvarszállás, Debellács, Maradék, Bóka, Muzslya, Szentmihály, Torda, Magyarittabé, Magyarcsernye, Csóka; Bácskában: Szenttamás, Gombos, Őrszállás, Bajmok, Pacsér, Felsőhegy.

Az atlasz adatait kiegészítve most a kupuszinai csontrakóról, életéről, gyógyításairól szerzett ismereteimet saját elbeszélése és a róla szóló történetek alapján jegyzem le.

PISTA BÁCSI ÉLETÉRŐL

Gradicska István, Pista bácsi, 1921-ben született Kupuszinán (Bácskertesén). Bácskertes a Duna mellett helyezkedik el, Apatin és Zombor között. 1751-ben Mária Terézia rendelete alapján telepítették ide mai magyar lakóinak őseit. Kit a Felvidékről, kit Pest megyéből, kit a Sárközből. Lakói leginkább konyhakerti növények termesztésével foglalkoznak. Terményeiket az 1950–60-as évektől kezdve az akkori Jugoszlávia közeli és távoli piacaira egyaránt szállították. A jó piacok eredményei a falun láthatóak, az emberekben nyomot hagytak. Ma már ez a piacorientált gazdálkodás átalakulóban van. A nagy hagymaföldeket felváltották a gyümölcsösök, a virágoskertek.

2005 nyarán és őszén beszélgettem Pista bácsival, a bácskertesesi csontrakóval, aki akkor volt 84 éves. Szinte teljes életét Bácskertesén töltötte. Szülőfalujától csak a katonaság ideje alatt és a hosszabb piacozások alkalmával maradt távol több napig. Élettörténetét elbeszéléseinek mozaikjaiból ismerhetjük meg.

Pista bácsi a bácskertesesi általános iskolába járt. Mint minden iskolás, a délutáni órák után harmadikos, negyedikes korában ő is szívesen eljárt „gombozni a Budzsákba”. A Budzsák a falu egyik – az iskolához közeli – része.

„Elmentem Budzsákba, összejöttünk nyolcan-tízen. Egyszer nekem a zsebem tele vannak gombokkal. Volt, aki hazament, osz a ingekről levágta. Egy luk volt, mind a tenyerem. Volt egy megjelölt hely. Mindenki egymás után a körmével lötte, aki beletalált, azé volt a gomb, a sok. Akkor volt fogadás is. Fogadtunk, hogy én nyerek, tettünk tíz gombot. Összenyertem sokat. Ladányi Jóska ojan idős volt, mint én. Fiúk gomboztak, iskolából oda mentem, délután. Elbukta a gombokat. Beszaladt, és a Páduai Szent Antalkát kihozta. Megveszem? Mennyi gombot akarsz? Belenyúltam a zsebembe. Egy nagy marokkal. Megvettem a Szent Antalt. Akkor én azt megvettem. De vissza is nyertem a gombokat. Akkor az annyira lelket adott belém, hogy nyertem Páduai Szent Antalt. Azóta is járok templomba, és hiszek benne, mert engem nagyon megsegített az életbe, fiatal életemet, a házasságomat is, mindenben segített.”

Pista bácsi a kis szobornak, amit gyermekkorában nyert, nagy jelentőséget tulajdonít. Élete során mindig magával vitte. Később, feltehetően pisztolygolyókból, csináltatott a szobornak egy fémtokot.

Életének következő jelentős eseménye a katonáskodás. „Mikó rukkótunk be magyarokhoz, itt Apatinban vizitre mentek. Mikor mentek első évben vizitre, hogy megfelelsz-e katonának. Olyan örömbe voltam, a nász vezetett. Mikor rám került a sor, én is megyek, kicsit félttem. Három nagy orvos vizsgált, háromszor. Neszposzoban, neszposzoban.⁴ Mos én nem birok... Mikor a nász visszament, mondom, hogy mi van. Még egyszer megvizsgáltak. Jövőre elvisszük! Jó nagy darab szalonnát egyen! Meg voltam házasodva, 20 évesen. Menjen tornázni, focibalozni, hogy mit találtak, nem tudni. Nem mondták. Mikor hazaértem, nem

tudom, meddig voltam beteg. Akkor após mondja, hogy megyünk Zomborba. Megvizsgálják, sehum nem találtak bajt. Antalka nálam vót. Vízitáni nem vittem, mer hátha levetkőztetnek, ... Mikor hazaértünk, akkor belenyugodtam. Nekem az olyan szépen mút, mikor jött a háború, akkor több mint fele ott maradt, fogságokba. Én meg megmaradtam.”

A katonasággal való első kapcsolat még a magyar hadseregbe való sorozást jelentette. Másodszor az oroszok megjelenése idején hívták be vizitre. „Amikor begyűttek az oroszok, akkor megint köllött menni. Megyünk sorba. No, mos előttem van a Domorád János, olyan agglegény volt az. No, és az előttem volt. Mind dobro⁵, jó, jó. Kérdezi, mi a bajom. Mondom, szoktam összeesni, nem tudom, mi a bajom. Elkezdett vizsgálni az orvos, a Domorád János visszafordult, soha nem is beszélgettem vele. Mondja: – Doktor úr, együtt járunk vasútra, és háromszor is van, mikor egy héten összeesik. Rám nézett: – Igaz? Igaz! Stalno nesposoban⁶. Apatinból megint. De már akkor Antalka vót mellettem. Ki mondta a Jánosnak, valaki kormányozta, hogy szóljon vissza. No, amikor hazaértem. Ezek, voltak ottan Apatinba. Akkor volt ottan a háborús... Zsákoltak, németeket hurcóták⁷ hajóval, hummijukat... Én akkó hazajöttem.”

„Mikor eljött az a 47–48-as év, akkor Zomborba kellett menni. Elfelejtettem vinni a papírokat is. Tenyerünket megmutattuk, azok mind: – Szposzoban. Nem vittem semmit. Most már fogok menni katonának. Elmentünk Szabadkára. Hogy kéne onnét megmenekülni? Akkor már vittem papírokat is meg Antalkát is.” Amikor Zomborba a többi katonajelölttel elment, ott mindenkinek az okmányát elvették, az övé, mivel nem volt nála, megmaradt. Szabadkára már magával vitte őket. Szabadkán „én jelentkeztem, hogy beteg vagyok. Valaki úgy engem kormányozott. Négyen maradtunk ott. Ez volt húsvéti napokban. Mikor elmentünk Péterváradra, mondják, hogy ott lesz még a fő vizsga. Nem kell se enni vinni semmit, reggel odaértünk. Sorra kerültem 9 óra körül. 60 éves korú, aranyos ember volt. Magyarul beszélt. Én nekem ojan... lelkembe megnyugodtam.

– Mondja, hogy mi a baja!

Mondom, hogy nem voltam még katona. Itt a papírom. Mind nézte a papírt. Mondja:

– Fiacskám, maga szereljen össze, osz menjen vissza Szabadkára. Mire odaér, a papírjai meglesznek, és megy haza.

Jaj, hát úgy volt is. Gondoltam, hogy tán becsap. Összeszereltem mindent, még a ennivalómat is. Odamék, már ott voltak a papírok. Hazajöttem, mikor megkaptam, nem is kértem pénzt jegyre. Összeszereltem mindent. Osz mikó hazaértem, olyan örömbé hazaértem. Húsvét vót, mentünk templomba, a Drobiná meglátott, följelentett, hogy katonaszökevény vagyok, Apatinba. Képzeld el, akivel magyaroknál voltam, Tallósi Jani, együtt aludtunk fél évig, az mikor hazakerült, rögtön partizán volt. Önként jelentkezett, ő katonareferens lett. Én

nem tudtam, hogy ő itt van Apatinba, a katonareferens, amikor a Drobina engem feljelentett. Mondtam, hogy nem vagyok, megvan a papír... telefonált. Az felvette a telefont, megmondta a nevemet. Hogy az a Drobina mit kapott! Az mit kapott, csak ő tudja! Akkor nyugodtan ment, hazaküldött. Nem lesz semmi baj. Nem bántottak. Ez mind úgy hozta, hogy most honnan jött, vagy van ebbe valami?”

Pista bácsinak nagyon erős a hite. Sokat jár templomba, és minden vallási ünnepet megtart. Házasságkötése után sokáig tevékenykedett a faluban zenészként is.

A GYÓGYÍTÁS

A népi csontakókkal és gyógyítókkal ellentétben, akik tudásukat leginkább generációról generációra adják át, Pista bácsi képességéről így nyilatkozott: „Ezt nem lehet tanulni, ez isteni adottság.”

Első csontakó emlékei gyermekkorából származnak. Tízévesen már helyre tudta tenni gyermektársai ujját. „Labdázta a gyerekek, ilyen gyökerek vótak, osz akkó egyik rúgta a másiknak, akkó nagyon sokszó belerúgtunk a gyökérbe is. Minggyá így át a úja. Ajde, gyerünk! Megcsinátam, bekötöttük, továbbment.” Gyógyító képességének fontosságát akkor még szinte nem is érezte. „Nem értettem, hogy érték az. Azóta is mindig csinálom.”

Kezében van a gyógyítás: „Még akkor is megérezem, ha csak így végighúrom a kezem.” Erről a képességről a környék településein is tudnak. Nemcsak a bácskertesiek betegségeit gyógyítja Pista bácsi, hanem eljönnek hozzá segítségért kérni Kolút (Küllöd), Zombor, Apatin, Eszék, Laskó, Újvidék, Bükkszállás lakói is.

Tudománya leginkább a kifecamodott csontok helyretételére terjed ki. Vállat, farcsontot, csuklót, térdet, bokát, kicsavart ujjat, nyakat, becsípődött derekat is igazított már vissza a helyére. Mindezek mellett gyomrot is vissza tud „kenyegetni”. (Gyomrokat here rakok. Fiatal asszonyoknak a gyomruk lemén, lányoknak.) A falu sportolói előszeretettel vitték magukkal mérkőzéseikre. Gyúrta, lazította őket, és a balesetek esetén azonnal segített. A falu gazdasági szerkezetének átalakulása óta sok gyümölcsfát ültettek a határban. A fák őszi metszésének idején a metszők megerőltetett kezét is sokszor masszírozta Pista bácsi.

Gerineben becsípődött idegszálat is ki tud szabadítani, becsípődött nyakat helyre tud masszírozni. „Meg ha valaki lehil, átmaszírozza, az is jó. Valaki a derekát lehítccse, és akkó az bedagad. Erek megduzzadnak. Azokat is mind birom csináni” – mesélte.

A falusi lakodalmak jellegzetes eleme az utcai tánc. Ilyenkor a násznép, a nők népviseletben, a férfiak ünnepi öltözetben járják a táncot végig az utcákon.

Sok baleset történt már ilyen mulatozások közben. „Nagyon sokszó a lakodalomba féreugrátak a bokájukat. Hun a Juhászékhó bementink, a Annuska né-nihé, fogták, osz egy lábón ugrátak (ojan is vót, hogy nagy szoknyában). Még ojan is vót, hogy valakinek útközbe is. Bementünk, a gangon leít, osz ott helre tettem. Az nem táncót utána, azt má nem lehet.”

Pista bácsi tudománya nem kizárólag emberek gyógyítására terjed ki. Saját állatai kifícamodott csontjait, de más hozzá fordulók kedvenceit is sokszor gyógyította már (macskát, kutyát, borjút).

A GYÓGYÍTÁS MÓDJÁRÓL ADOTT LEÍRÁSOK

1. Mondja, hogy húzd meg. Meghúztam a asszony lábát, pattogot kettét, here ment, begipszétik. Mankó néki ment ki.

2. Pisti, a Jozók, annak meg a farcsont kiment. Behozták, megníztem. Mondom a fiának, hogy fogd meg a lábát, addig húzd, amíg nem mondom, hogy elég. Alátettem a kezem, mikó oda ért a csukló ... vissza. Nem bír menni a vér, akkor nem lehet meggyógyítani. Akkor fázik, fáj, minden van.

3. Annyi érzés ké oda, hogy a csigolyákat ké tunni, hogy hun van a hiba. Akkó azt fokozatosan, lassan és visszamen a helire.

4. Fére ment a nyaka, meghütötte, masszírozással helyre köl tenni. Nem bírják forgatni. Meg amikó én már felszabadítom a ereket, akkó még utána kenyegetni, akkor má gyógyul.

5. „Kenyekin is kigyit, mind egy nagy hólyag. Olyan mind a gennyes víz, mind mikor a seben gyin ki gennyes víz, akkó ott a bőr alatt. Szok a térdbe is. Van, akinek kihúzzák. Azt mondta az orvos, hogy azt neki operáni köl. Azt mondta, hogy ű még azt a dedátú meg nem kérdezi, addig nem. Vót ilyen a Pista bácsinak is. Vót, de nem akkora. Mit csinát? Burogatta, meg kenyegette... Elmút. Akkor í is ezt fogja csináni. Operáni azután is el lehet menni. Egyszé csak gyin, mondja, hogy kész, elmút, nincs.”

SÚLYOS FICAM HELYRETÉTELÉRŐL

„Addig húzd, még én nem mondom, hogy elég. No még egy kicsit... enged el, beugrott, ó, mondja, mennyive könnyebb... Lassan, ne lépj nagyon rá, vezessétek... Ha bevitték vóna a kórházba, akkó ott mindjá operának. Mer akkó lássák, hogy hogy van. De operációt nem nagyon tartom egészségesnek, mer a izom, a erek, ha egyszé megvágod valahun, ott má nincs kontakt többet. Mindjá fázik is, meg érzékennyebb.”

A HELYRETÉTEL MÓDJA

„Egyik így megfogja, hogy ne húzzuk itet. Neki szabadon köl lenni. Neked nem szabad húzni vissza a kezed! Neked lazán köl, nem szabad húzni. Én fog-nám a kezedet. Ópi mondja, hogy jobbra, balra, meg köl találni, hogy merre csúszott ki. Mer itt lent van a csukló... Ki kel annyira húzni, hogy kigyűjön. Akkó azt mondja nekem, hogy no, most engedd el. Mikor én elengedem, akkor í megleki és bentvan, és fájdalom néki. Mer arra mén, ha ellenkezőleg, akkó fáj-na. Pont arra köl húzni, amerre kijött.” (Gradicska Maris néni, Pista bácsi lánya mesélte el. Majdnem minden helyretételnél ő segédkezik.)

GYOMORKENÉS LEÍRÁSA

„A gyomrot here tenni elég nehéz. Mer a gyomor az olyan, hogy egyszeré csak panaszkodik, hogy amit megeszik, nem emészt a gyomra. Leszáll, lassan leszáll a gyomor, és akkó nem dolgozik. Má orvosok próbáták inekciókka... Én meg aztat, amikó megnézem, hogy hun van lent, akkó fokozatosan. Nem egyformán, de leginkább egy felin szokott lenni. Akkó azt, amikó a kezemmel észreveszem, hogy hun van... Fokozatosan szépen visszanyomom a hártýák közé. Fölkenyem. Átkétém két-három nap. Begyógyul, és szépen tarsa a gyomrot. Ott marad.”

KAPCSOLATOK A KÖRNYÉK ORVOSAIVAL

A falusi gyógyítókat a hivatalos orvostudomány képviselői nem minden esetben ismerik el. Gyógyítási tevékenységük miatt tudnak egymásról, pácienseik sokszor azonosak. Kapcsolatba kerülésük szinte elkerülhetetlen. Pista bácsinak vannak jó és rossz tapasztalatai is a faluba került vagy a hozzá eljutott orvosokkal kapcsolatban.

A hatvanas években került Bácskertesre Mutibarić doktor. Egy alkalommal egyik falusi asszony leesett a motorkerékpárjáról. Elvitték Pista bácsihoz, de „próbátuk itt a gangon, hogy segítsünk. Elájút. Akkó a Pistivá a orvoshó. Akkó a orvos mindjá akarta lábbá. Jaj, csak úgy ne. Akkó megmutattam neki. Láta, hogy nem lábbá kel. Fiatal orvos vót akkó. Fiatal, kezdé, legény vót. Amikor ijjen baj vót utánna, akkó má gyütt értem. Én engettem neki, de montam, hogy hogy csinája.”

A falu orvosa volt sokáig a Viatórisz doktor. „Az nem engedte. Mikor feljelentette, meg hívatta a Kézsegházára. Megszokta, ugye, a falu Apit. Osz amikó ment valaki hozzá, akkó má mondta: Vót a Gradicskáná?” – meséli a „mester” lánya.

A faluban dolgozott a 2000-es évek elején dr. Keszeg. Pista bácsi szomszéd-ságában volt a rendelője. „Hát, kicsit hitetlen vót. Az is focizott is. Mosojgott,

mondja apinak, hogy fáj neki a lába. De nem mondja meg, mellik... Ej, mikó odakapott. Végighúztam így a kezem a egyikén, ez nem. Végighúztam a kezem a másikon, elkezdett klofóni a kezem és forró vót. Megfogtam azt a helet, hát úgy felugrott. Előtte nem hitte el.”

Egy – a zombori kórházban dolgozó – orvosismerőse is becsüli Pista bácsi tudását, mert látta gyógyítás közben. „Doktor Vukovics nem is egyszer mondta, hogy csak vóna minden faluba egy Pista bácsi.”

BEFEJEZÉS

A faluban korábban is voltak gyógyító asszonyok. Most már csak Gyúró Örzse nénire emlékeznek. A csontrakáshoz értett, csak nem volt erős a keze. Meg Boga Örzse néni is tudott kenni. Az Orvos Kata néni is értett valami hasonlóhoz. Tehát ezt a fajta gyógyítást korábban is alkalmazták ebben a közösségben, s Pista bácsi tudása így nem lehetett idegen.

A falu gyógyító hagyományában fontos szerepet tölt be ma is. Igaz, vannak, akik még hitetlenkedve fogadják ezt a tudást. „Azok elhiszik legjobban, akik bajba vannak, és utána jó nekik.” Szinte nincs olyan család a faluban, amelyiknek valamelyik tagját ne gyógyította volna. Akár a legfiatalabb generációt nézzük (csecsemők vállát is rakta már helyre), vagy az idősebbeket (82 éves volt az, akinek a közelmúltban igazította helyre a vállát), mindenhol akad olyan, aki hálás a gyógyító mozdulatért. Pista bácsi semmit nem kér a gyógyításért, mégis sokszor visznek neki ajándékot. „Ekkora fagyaszott halat hoztak. Mer azt mondja, hogy attú vót neki, mer mindég pecázott. Így ké tartani a nyelet, osz sokat tartotta a nyelet, osz... mégerétette a kezit.” Ez az ajándékozás már-már hasonlít a kegyhelyeken történt gyógyulásokért járó offerek adományozásához.

PISTA BÁCSI A SAJÁT GYÓGYÍTÁSÁRÓL:

„Soha senkinek nem montam, hogy nem. Ha éccaka elgyittek félketeni. Së aszt nem montam, hogy fizessën, së aszt, hogy nem fogom. Ez a életembe el vót határozva, hogy sënkinék nem fogom. Ha hogy fárat vótam, mēg éccaka, eszt nem. Ez a ketté bennem marat.”

JEGYZETEK

¹ Ébner Sándor, 1931, 146.

² Hála József, 1993. 40.

³ Néprajzi Lexikon II. 363–365.

⁴ szerb, nesposoban = nem alkalmas

⁵ szerb, dobro = jó

⁶ szerb, stalno nesposoban = állandóan alkalmatlan

⁶ hucroták = vitték

IRODALOM

- BERDE Károly
1940 A magyar nép dermatológiája
Budapest
- ÉBNER Sándor
1931 A zselici „csontrakók” és „öntőasszonyok”
Ethnographia, 146–148.
- GÉMES Balázs
1979 A népi orvosláskutatás aktuális problémái.
In: Antall József–Buzinkay Géza szerk.: Népi gyógyítás Magyarországon, Orvostörténeti Közlemények, Budapest
- GRYNAEUS Tamás
1971 Népi orvoslás. In: JUHÁSZ Antal (szerk.) Tápé története és néprajza
1974 Bács megyei gyógyító szokások és hiedelmek
Cumania II., 229–237.
1993 Nagy Pálné, a hadikfalvi gyógyítóasszony. In Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92./ I., Szeged 95–144.
2005 Népi gyógyászat – egyetemi előadások jegyzetei
- KÓTYUK Erzsébet
2000 A népi gyógyítás hagyományai – egy kárpátaljai magyar faluban.
Európai Folklórintézet – Osiris
Budapest
- OLÁH Andor
1965 Egy orosházi kenőasszony tudománya
Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve, 1963–64.
Orosháza
- PAPP Árpád–RAFFAI Judit–TERBÓCS Attila (szerk.)
2002 A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza (CD és kommentárkötet)
Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szabadka
- PÓCS Éva
1979 A népi gyógyászat és a néphit kutatásának határterületei.
In: Antall József–Buzinkay Géza szerk.: Népi gyógyítás Magyarországon, Orvostörténeti Közlemények, Budapest
- SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos (szerk.)
é. n. Magyarság néprajza II. (betegség, gyógyítás)
- VAJKAI Aurél
1936 Rándulás és mérés
Ethnographia, 294–298.
1938 Az ősi javas ember
Ethnographia 346–373.
1948 A magyar népi orvoslás kutatása
Budapest